

Федоренкова Л. С., викладач кафедри адміністративного, конституційного і фінансового права Азовського регіонального інституту Запорізького національного технічного університету (м. Бердянськ)

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНОЇ БУДОВИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

В статті проаналізовано сучасний стан проблеми ціннісних орієнтацій в різних наукових напрямках (ключові слова – ціннісні орієнтації, потреби, спрямованість).

У статті проаналізовано сучасний стан проблеми ціннісних орієнтацій в різних наукових напрямках (ключові слова – ціннісні орієнтації, потреби, спрямованість).

The article analyzes the current state of value orientations in different scientific fields (keywords - values, needs, orientation).

Однією з актуальних проблем сучасної філософії, соціологічних і психологічних досліджень є проблема структурної будови й регуляційних функцій ціннісних орієнтацій. Аналіз їхньої структури включає співвідношення змістоформуючої і стимулюючої функцій, змістовної й динамічної сторін, і перспективних значеннєвих утворень.

Проблема особистісних змістів, їхнього утворення, взаємодії між собою - одна з найцікавіших у психології й приваблює увагу дослідників самих різних шкіл і напрямків, де особистісні цінності відіграють найважливішу роль у саморегуляції суб'єкта, що активно підходить до зовнішнього й внутрішнього миру. Звертаючись до змістоформуючих структур більш високого ієрархічного рангу - особистісним цінностям, В.В.Столін (1983) включає емоційно-ціннісне відношення в план самосвідомості особистості. Значеннєві утворення існують не тільки в усвідомлюваній, але часто й у неусвідомлюваній формі, утворюють, по вираженню Л.С.Виготського, "прихований" план свідомості. З'ясування людиною змісту того або іншого відношення до миру не дається йому прямо й автоматично, але вимагає складної й специфічної внутрішньої діяльності, оцінювання свого життя, рішення особою "завдання на зміст", що виникає тільки на відомому щаблі розвитку свідомості (А.Н.Леонт'єв).

У вітчизняній психології підтримується традиція розуміння особистості виходячи з онтологічних основ її життєдіяльності: зовнішнє і внутрішнє, індивідуальне й суспільне розуміються в їхній нерозривності і єдності (С.Л.Рубінштейн, А.Н.Леонт'єв, Ф.Е.Василюк, Д.А.Леонт'єв і ін.).

Принциповий поділ цих значеннєвих структур відбувається відповідно до двох рівнів значеннєвої регуляції діяльності (Д.А.Леонт'єв, Г.Г.Ділігенський,

Е.Ю.Патяєва, Б.С.Братусь, А.Г.Асмолов). Перший з них становлять конкретно-ситуативні утворення, релевантні одиничній діяльності (особистісний зміст і значеннєва установка), а другий - позаситуативні, стійкі й узагальнені утворення, що впливають на діяльність не безпосередньо, а беруть участь у породженні конкретно-ситуативних регуляторних утворень (потреб й особистісних цінностей). Визнаючи положення потреб і особистісних цінностей і їхню подібність, варто виділяти між ними розходження (Д.А.Леонт'єв).

Ціль дослідження – аналіз стану відношення до ціннісних орієнтацій у сучасній науці.

Потреби, являючи собою форму безпосередніх життєвих відносин суб'єкта з миром, відбивають динаміку актуальних вимог ситуації взаємодії з миром, вони спонукують, штовхають людину до їхньої реалізації через здійснення відповідної діяльності, спрямованої на насичення й дезактуалізацію потреби. Особистісні цінності ж являють собою "консервовані" відносини з миром, узагальнені й перероблені сукупним досвідом соціальної групи. Асимілюючись у структуру особистості, надалі вони практично не залежать від ситуативних факторів, є стабільними, та задають вектори життєдіяльності суб'єкта. Вони лежать в "зовнішній", надособистісній реальності й виражають належність індивіда до соціуму, що має свій шлях і певні цілі існування й розвитку.

Отже, цінності, які є продуктом життєдіяльності суспільства й соціальних груп, займають особливе місце в структурі особистості кожного конкретного суб'єкта.

Всі предмети природи володіють як би подвійним буттям - природним, речовинним і ціннісним. Звідси й різні підходи до їхнього освоєння. Якщо при науково-теоретичному освоєнні об'єкт розглядається таким, яким

він є незалежно від свідомості суб'єкта, то при ціннісному освоєнні - яке його значення для задоволення потреб і інтересів людини.

Складність визначення сутності феномена "цінність" пов'язана з його багатозначністю, з його об'єктивними особливостями. У літературі налічується більше ста дефініцій поняття "цінність", у яких пропонуються до розгляду різноманітні підходи й напрями даної проблеми.

У сутності цінності, необхідно виділити два моменти:

- зв'язок з індивідом як оцінюючим суб'єктом;

- санкціонування цінності суспільством або групою (при виконанні цієї умови цінності розгортаються як норми й ідеали).

Для ряду авторів характерне віднесення цінності до сфери належного, котра виступає як норма, ціль, ідеал, але в реальному житті не здійснена. По О.М. Бакурадзе, "судження цінності має телеологічний характер, тобто вказує на стан, обумовлений метою. Цінність не те, що є, а те, що повинне бути". Близькі до названого також позиції І.С. Панського, котрий відзначає, що "цінності - це головним чином ідеали громадського життя, а на цій основі й особистої діяльності".

Ряд авторів (Г.Я.Головних, І.С. Нарський та ін.) розмежовують цінності-цлі й цінності-засоби. На наш погляд, такий підхід продуктивний при дослідженні ієрархії цінностей, визначенні критеріїв, однак такий розподіл досить умовний, тому що та сама цінність може бути й метою, і засобом, виступати й побудником і критерієм діяльності.

Здається, що було б помилкою існуючі підходи розділяти на вірні й невірні. Мова йде про різні описи ціннісної ситуації в рамках єдиної теорії цінностей, про поглиблене вивчення якої-небудь сторони ціннісної проблематики, і кожний з підходів має право на існування й розвиток.

Ми дотримуємося тієї точки зору, що значимість того або іншого об'єкта, його сторін існує незалежно від свідомості людини, але до оцінки, до усвідомлення об'єкта суб'єкт "не знає" про його цінність. Поява ж способу, критерію оцінки не створює цінність, але виявляє її, тобто критерії оцінки виконують службову роль і є продуктом суспільного розвитку.

Процес трансформації соціальних цінностей в особистісні здійснюється через момент практичного включення суб'єкта в соціальні відносини, у специфічне "мікросередовище" - соціальну групу, що є "ретранслятором" цінностей суспільства"

(Е.А. Арутюнян). З одного боку, вона є ланкою, що опосередкує включення суб'єкта в колективну діяльність, у процес засвоєння й реалізації цінностей конкретного суспільства, тобто забезпечує функції регуляції соціальної поведінки особистості відповідно до цінностей і цілей розвитку суспільства й функціонування соціальних груп (Л.П. Буєва, Г.А. Погосян і ін.). З іншого боку, вона відкриває для суб'єкта можливості соціального розвитку (А.І. Донцов, Е.А. Арутюнян, і ін.) або, принаймні, соціальній адаптації, - наприклад, захисного отождолення із групою, що особливо актуально в умовах соціальної кризи (В.А. Отрут).

Механізмом особистісного освоєння групових цінностей є соціальна ідентифікація як процес становлення соціальної ідентичності особистості, що не зводиться до групової (рольової) ідентичності (Ю.Л. Качанов, Н.А. Шматко). Соціальна ідентичність - один з механізмів суб'єктивно-особистісного освоєння соціальної дійсності, що лежить в основі формування стійкої системи особистісних змістів, стійкої структури відносин з миром.

Цінність як властивість предмета або явища властива йому не від природи, не в силу внутрішньої структури об'єкта, а тому, що вона є носієм певних соціальних відносин, будучи залученою у сферу суспільного буття людини. Однак же, цінність надана предмету або явищу конкретним індивідом, вона індивідуальна, а тому оцінок того самого об'єкта може бути стільки, скільки існує оцінюючих суб'єктів. Реальною основою їхньої розмаїтості є індивідуальні особливості оцінюючого суб'єкта, специфіка його потреб і інтересів. У той же час оцінка є відбиттям об'єктивної реальності. На цій основі повторювані оцінки створюють норми й принципи якогось-небудь соціокультурного утворення (груп, суспільства в цілому), які являють собою стійкі оцінки в їхньому впливі на поведінку людини.

Якщо А.Н. Леонт'єв у своїй теорії використовує поняття "особистісний зміст" як подібне з поняттям "установка" (Д.Н. Узнадзе) або "диспозиція" (В.А. Отрут), Л.І. Божович висунула положення про те, що системоформуючою ознакою структури особистості виступає "внутрішня позиція особистості", інакше її спрямованість, що є головним чином емоційним феноменом. Б.Д. Паригін (1971) розробив концепцію умонастрою, об'єднавши в більше загальну категорію свідомі й емоційні компоненти цілісної спрямованості особистості.

Питання психології

Спрямованість - це найважливіша сторона особистості, що визначає її соціальну й моральну цінність. Це той інтегральний феномен, що розкриває тенденційність поведінки, характеризує особистість як суб'єкт відносин.

Свій прояв спрямованість знаходить у внутрішніх елементах особистості: у потребах, установках, ціннісних орієнтаціях, інтересах, цілях, ідеалах. Все це відноситься до мотиваційної сфери особистості, тобто може спонукувати її до діяльності.

Істотно, що поведінка особистості визначається не яким-небудь одним мотивом, а їх складною ієрархічною системою, соціальною характеристикою якої і є її спрямованість. Вона, по визначенню Г.Л.Смірнова, "є якийсь загальний початок, що охоплює всі сфери, всі "поверхи" людської психіки - від потреб до ідеалів" (Г.Л. Смірнов, 1980).

Підхід до цінностей особистості з погляду аналізу відносин був розроблений В.Н.Мясищевим. Відповідно до нього, предмети і явища дійсності, пов'язані з особистістю суспільними відносинами, виступають як об'єктивно включені в її життєвий мир і в її діяльність, у якій вони здобувають особистісну значимість, цінність.

Поняття ціннісної орієнтації особистості виникає для пояснення соціально-значущої поведінки. Але питання про джерела даного поняття не вирішується однозначно серед психологів. На думку ряду авторів (Колб У.Л. Беккер Г.) історія категорії "ціннісна орієнтація тотожна історії "аттитюда" (соціальних установок). Любімова Т.Б. і С.І. Попов зв'язують введення поняття "ціннісної орієнтації" у соціально-психологічні науки з теорією Т.Парсонса.

У світовій психології існує величезна кількість робіт, присвячених цінностям і ціннісним орієнтаціям, вивчається їхня ієрархія (Cantril, 1965; Kluckhohn 1951; Rokeach 1973). Виражаючи певні якості особистості, ціннісна орієнтація в той же час є й засобом реалізації певних суспільних цілей. Нормативно-ціннісний підхід вивчення соціально-політичного менталітету суспільства йде від Е.Дюркгейма, Т.Парсонса, М.Вебера, А.Маршала, В.Парето. Багато років цією проблематикою займалися американські вчені: У.Томас, Ф.Знанецький, Дж.Мід. У їхній основі лежить подання про те, що визначальною силою розвитку й перетворення суспільства є розбіжність цілей і інтересів людей або певних відповідних груп. У рамках цього підходу досліджується загальне

фундаментальне питання про природу інтересів і про спосіб усвідомлення їхнім діючим суб'єктом. Е.Дюркгейм (1900, 1912, 1914) вважав, що основою суспільства, яка інтегрує його, є суспільна свідомість: загальні вірування, цінності й норми. Ослаблення загальних вірувань і почуттів загрожує дезінтеграцією суспільства, його розпадом. Силу суспільної свідомості, її вплив на індивіда Дюркгейм представив у вигляді найважливішого засобу забезпечення стабільності соціальної системи і її нормального функціонування.

У більшості сучасних досліджень цінності розглядаються під соціально-психологічним кутом зору, з'являються як соціальне явище, як продукт життєдіяльності суспільства й соціальних груп. (А.І.Донцов 1975, Д.А.Леонт'єв 1988, Ajzen, Fishbein 1975, 1980; Rokeach 1968, 1973).

Так, згідно Рокіч, цінність є стійке переконання, що певний спосіб поведінки або існування є індивідуальною або соціально кращою перед, або поряд з яким-небудь іншим способом поведінки або існування в аналогічній ситуації. Система цінностей є стійка сукупність переконань. Виділяючи три типи переконань: екзистенціальні, оцінні й прогностичні, Рокіч відносить цінності до останнього, третього типу, що дозволяє орієнтуватися в бажаності-небажаності способу поведінки (операціональні, інструментальні цінності) і існування (значеннєві, термінальні цінності).

Дослідники термінальних цінностей розбивають їх на два класи залежно від того, чи спрямовані вони на соціум, інтерперсонально, або на індивіда, інтраперсонально (Allport et al. 1960; Maslow et al. 1959; Morris 1956; Rosenberg et al. 1960; Smith 1969; Woodruff 1942). Співвідношення цих цінностей у кожної людини індивідуально й дуже варіативно. У когось переважають інтерперсональні цінності, у когось навпаки. Це співвідношення в значній мірі визначає поведінку й позицію людини. Розгляд різних рівнів усвідомленості ціннісних орієнтацій ведеться у літературі давно, такі автори, як Тугарінов (1960; 1968) розрізняють цінності-мети й цінності-засобу, що перегукується з розподілом цінностей на термінальні й операціональні. Так, Рубінштейн С.Л., Узнадзе Д.Н., Леонт'єв А.Н. не зводять ціннісно-значеннєву сферу тільки до знаного. По-перше, це рівень повсякденного, свідомості, що не рефлексіє, коли індивід вірує в непорушні вимоги, істинність яких при виконанні під сумнів не ставиться. Віра й вірування дають

можливість людині сприйняти якісь змісти, не вимагаючи при цьому їхнього повного усвідомлення, рефлексії, строгого підпорядкування законам логіки. Ці психічні феномени лежать глибше знань і мислення, виступаючи як первісний і більше сильний факт, і характеризуються переконаністю, вірою у свою правоту. Другий рівень досягається, у випадку усвідомлення, рефлексії суб'єктом цих глибинних утворень, "рішення їм завдання на зміст" (А.Н.Леонт'єв). Можлива ситуація, коли суб'єкт спочатку одержує інформацію про ті або інші ціннісні концепції, найчастіше за посередництвом референтних малих груп; осмислює їх, практично освоює, а потім особистісне приймає, включає в індивідуально-значеннєву структуру або відкидає. Це рух у зворотному напрямку. Так, освоєні цінності, безумовно, є найвищою мірою усвідомленими, однак можна говорити про той або інший ступінь їхньої стійкості (про "глибину" інтеріоризації). Мислення людини - це багаторівнева психічна активність, однак у всіх випадках необхідна якась первинна значеннєва установка на прийняття тієї або іншої ціннісної системи, пропонованої суспільством, при якій: "у випадку наявності якої-небудь потреби й ситуації її задоволення в суб'єкті виникає специфічний стан, який можна охарактеризувати як готовність, як установку його до здійснення певної діяльності, спрямованої на задоволення його актуальної потреби" (Узнадзе 1961, с.170).

Тому можна говорити про те, що ціннісні орієнтації - це значеннєві установки суб'єкта, усвідомлені їм у процесі соціалізації (входження в суспільство) і сформульовані в пропонованих суспільством, засобами масової інформації й інших термінах, що дозволяють індивідуальній свідомості зробити суспільну духовну цінність своїм надбанням (Донцов 1975), за допомогою вже прийнятих у суспільстві й зафіксованих у мові значень.

Співвіднесемо поняття ЦО особистості з поняттям установка. Під цим терміном розуміється найчастіше "динамічний стан готовності до певної форми реагування (Асмолов "Діяльність і установка"). Механізм же дії ціннісних компонентів свідомості на поведінку особистості не вписується у тверду схему причинно-наслідкових відносин. Крім того, характеризуючи установку, дослідники частіше виділяють її динамічні характеристики: енергетична й напрямна діяльність початка, "стабілізатор діяльності". ЦО відносяться скоріше до когнітивних структур свідомості й впливають на поведінку

опосередковано. Деякі автори (наприклад, Попова, 1984), уважали, що внутрішня схильність суб'єкта до прийняття або відкидання ціннісних орієнтацій визначається в першу чергу економічними й класовими диспозиціями. Досліджувалися, головним чином, відношення до навчання, професійної діяльності, батьківщині, матеріальному благополуччю, моральних цінностей. Таким чином, ціннісні орієнтації особистості формуються при інтеріоризації особистістю групових (суспільних) ідеалів і принципів, у процесі соціалізації. Розглянуті Л.С.Виготським (1983) взаємні переходи планів зовнішньої мови як мови для інших, внутрішньої мови як мови для себе й мислення, що припускає зародження думки з мотивуючої сфери свідомості, дозволили говорити про те, що плани комунікації не повинні розумітися тільки як зовнішні форми мовного відбиття, вираження, або повідомлення думки. Комунікація допомагає осмислити власні особистісні змісти, що не може бути представлене як їх "повідомлення" або "вираження". Переклад плану індивідуальної представленості значень у план зовнішньої мови припускає також підключення до особистісних значеннєвих структур планів надіндивідуальних значень, у тому числі нормативно-ціннісних шкал, що були до цього тільки "знаними". Будучи функцією соціального середовища, ціннісні орієнтації - це в той же час і цілісна характеристика, що являє собою сутність особистості й відкриває внутрішні тенденції до її існування й формування (Донцов 1975), на противагу твердженню, наприклад, Д.Герні, що "ціна соціального прийняття є конформізм і втрата самостійності" (Чудновський 1971). Особистісні цінності, що визначають поведінку у випадках, коли індивід має багато можливостей, виступають функціонально автономними, стосовно потреб джерелам змістоутворення. Цінності формуються як ідеали, тобто моделі відповідного, що задають спектр інваріантних граничних параметрів бажаних перетворень дійсності. Зв'язок ціннісних орієнтацій із соціальними установками (аттитудами) має більшу історію й пророблена дуже докладно (Шихирев 1973, Отрут 1974, Асмолов, Ковальчук 1977; Надірашвілі 1978; Thomas, Znaniecki 1918-1920; Thurstone 1930; Ostrom, Unpshaw 1968; Allport 1935; Sarnoff 1960; Sherif, Hovland 1961; McGuire 1969; Kelman 1974; Pratkanis et al. 1989; Baron, Byrne 1991). Їх «динамічність» здатність актуалізуватися й змінювати свою напруженість, здатності вгасати й відтворюватися досліджувалось в роботах В.Г.Асєєва.

Відзначається провідна роль ціннісних орієнтацій при формуванні й розвитку динамічних процесів свідомості (Андиферова 1992; Кравченко). Важливі ідеї про динаміку свідомості розроблені в працях А.Бергсона (1914). Основою психічного життя він вважає живу, безперервну, що постійно змінюється плинність психічної реальності. Ця плинність виступає як потік “тісно проникаючий друг у друга образів”, як зміна почуттів, що утворює “невгамовну мелодію нашого внутрішнього життя”, як перехід друг у друга психічних станів, з яких кожне містить у собі попереднє йому й підготовляє наступне за ним. За аналогією з А.Бергсоном, що затверджував, що у формі плинності психічних станів відбувається безперервна зміна особистості, тому що “усякий психічний стан відбиває особистість у цілому”, можна говорити про відбиття в психічному стані свідомості й, отже, про безперервну, текучу зміну свідомості, “потіку свідомості” (Джемс, 1991). Висуваючи положення про безперервність свідомості, про “суцільність” особистості, що увесь час усвідомлює свою безперервність із деякими частинами минулого, у якості “єдино правильного психологічного методу” Джемс пропонував аналіз цільних, конкретних станів свідомості, що змінюють один одного” (с.63).

Процесуальний підхід до аналізу психіки й свідомості, розроблений С.Л.Рубінштейном і його послідовниками, виявився досить плідним для вивчення не тільки усвідомлюваних у явному виді механізмів (наприклад, рішення інтелектуальних завдань), але й більше глибоких особистісних структур, розвитку мотивації, самооцінки й інших “тонких рухів душі” (Рубінштейн 1946; Брушлінський 1983; 1988; Абульханова-Славська, Брушлінський 1989).

Усвідомлення, експлицитування базисних ціннісних установок, об'єктивація їх у ціннісні орієнтації знімає бар'єри між актуальним і потенційним, сприяє розширенню, ускладненню категоріальної структури свідомості. На рівнях зрілої свідомості ця динаміка втілюється в упорядкуванні й переупорядкуванні свого внутрішнього миру.

Історично поняття “ціннісні орієнтації” (ЦО) особистості розвивалося як поняття, що розкриває зв'язок “індивідуального” і “суспільного” у свідомості людини, як єдність когнітивних і афективних процесів. Система ЦО утворює змістовну основу мотивації поведінки й виражає внутрішню основу відносин особистості з дійсністю.

У той же час у силу того, що ЦО виявилися предметом вивчення різних

наукових дисциплін з концептуальними засобами, що розрізняються між собою, теоретичні подання про їх украй багатозначні. Під ЦО розуміються: “мети, прагнення, бажання, життєві ідеали, система певних норм” (Ольшанський В.Б.), установки на ті або інші цінності матеріальної й духовної культури суспільства” (Здравомислов А.Г., Отрут В.А.)

У результаті феноменологія ціннісних орієнтацій представляється усе більше розпливчастою. Особливо гостро ця проблема встає в області вивчення мотивації, де поряд із ЦО паралельно використовують такі поняття, як мотиви, потреби, установки, мети, інтереси т.інш. Крім того спостерігається обмеженість методів вивчення ЦО. В основному тут затвердилися швидкодіючі методи з допомогою опитувальників, які дозволяють одночасно обстежити більші групи людей і давати “миттєву” інформацію про переважні у цей момент часу орієнтації на ті або інші соціальні цінності. Але такий підхід не дозволяє прогнозувати поведінку людей у тих або інших мінливих ситуаціях, не пояснює існуючого розходження між вербально оголошеними цінностями й реальною поведінкою людини.

Ціннісні орієнтації - це широка система ціннісних відносин особистості, тому вони проявляються як вибірково-краще відношення не до окремих предметів і явищ, а до їхньої сукупності, тобто виражають загальну спрямованість індивіда на ті або інші види соціальних цінностей. Ціннісні орієнтації не завжди реалізуються в діяльності безпосередньо, управляючи загальним, “стратегічним” підходом до змісту діяльності, формам поведінки особистості, представляючи собою опорні критерії прийняття особистістю життєво важливих рішень. Від установок їх відрізняє насамперед рівень узагальненості об'єкта диспозиції. Ціннісні орієнтації розвертаються у цілях, ідеалах, інтересах, життєвих планах, принципах, переконаннях, є утворенням ідейно-цільового плану, генеральною лінією життя людини. Свій прояв вони знаходять у вербалізованих програмах і реальній поведінці людей.

Система стійких ціннісних орієнтацій особистості є показником того, що можна чекати від індивіда. Про соціально-політичну позицію, про духовний світ особистості можна судити по тому, на досягнення яких цінностей вона направляє свої зусилля, які об'єкти є для неї найбільш значимими, тобто ціннісні орієнтації виступають як узагальнений показник

Питання психології

спрямованості інтересів, потреб, запитів особистості, суспільній позиції й рівня духовного розвитку.

Для подолання існуючого протиріччя між об'єктивною необхідністю вивчення психологічного змісту ціннісних орієнтацій і недостатністю адекватних зазначеної мети методик, необхідно вирішити наступні завдання. По-перше, більш строго окреслити предметну область ціннісних орієнтацій, розрізняючи їхнє місце й роль у структурі свідомості від інших регуляторів діяльності. Такий аналіз на наш погляд дозволить розглянути більш використовувані поняття, що як фіксують змістовно й функціонально різні структурні елементи єдиної системи мотиваційно-ціннісної регуляції діяльності людини.

По-друге, розробити такий інструментарій, що дозволяв би розкривати психологічний зміст і структуру ціннісних орієнтацій як окремої особистості, так і групового суб'єкта діяльності.

Проблема ЦО стає предметом емпіричного дослідження на стику соціально-філософської концепції цінностей і психологічної концепції установок. Питанням походження й функціонування категорії “цінності” і “ціннісні орієнтації” у філософії й соціології присвячені роботи Попова С.І., Любимової Т.Б., Попової І.М. Аналіз ціннісної проблематики в циклі філософських наук допомагає краще зрозуміти значення ціннісних орієнтацій для психології, а також осмислити багатозначність трактувань цієї категорії в сучасній науці.

Контекстуальна різномірність змісту поняття “цінність” природна для повсякденного слововживання й життєвого світогляду, однак вона перешкоджає подальшому розвитку теоретичних заяв, консервуючи поняття в контексті його вживання й концептуально ізолюючи різні наукові підходи. Шлях до вироблення єдиного теоретичного контексту, проблемного поля, яке б дозволило продуктивно використовувати досягнення різних ізолюваних напрямків, лежить через систематичний аналіз наявних у науці підходів.

Аналіз робіт, у рамках яких проводиться розходження між ціннісними й мотиваційними компонентами свідомості, дозволяє виділити два основних підходи.

Перший умовно можна назвати “структурно-функціональним”. Його автори розглядають мотиви й ціннісні орієнтації як нижчий і вищий рівні в структурі свідомості. Причому кожний із цих рівнів відіграє

значну роль у регуляції поведінки особистості.

Другий підхід ґрунтується на “сутнісній ознаці”. Розглядаючи мотиви й ЦО насамперед як результати психічного відбиття предметно-практичної діяльності суб'єкта, прихильники цього підходу виділяють різні сутнісні основи ціннісних і мотиваційних компонентів свідомості.

Активним прихильником першого підходу є американський соціолог Т.Парсонс. Відповідно до його значення “мотиваційних орієнтацій” полягає в тому, що вони безпосередньо зв'язують ситуацію з діячем. Механізм дії ЦО опосередкований всім соціально-культурним досвідом індивіда. “ЦО звернені на виконання норм, стандартів, на критерії відбору. Це як би орієнтації другого порядку”. Подібне подання про ЦО як про вищий рівень регуляції поведінки висловлює філософ і соціолог А.Г.Здравомислов.

Розкриваючи особливості другого підходу, можна привести приклад позиції соціолога й філософа І.М.Попової: вона розрізняє цінності й ЦО. Цінності - узагальнені уявлення, що виступають як узагальнені ідеали, стереотипи суспільної й індивідуальної свідомості, що функціонують як ідеальні критерії оцінки й орієнтації особистості й суспільства. Коли ж мова заходить про емпіричні дослідження, то своєрідним заступником виступають ЦО. Основу мотивації поведінки становлять безпосередні потреби індивіда. Мотиваційні компоненти свідомості, на відміну від ціннісних, у більшій мірі спираються на справжні потреби людини й характеризуються більшою індивідуальністю, прагматичністю й дієвістю.

Відносини ж між когнітивними елементами свідомості (знання, уявлення, норми) і ціннісними (соціальні цінності, ціннісні орієнтації особистості) не є однозначними. Пошлемося на міркування Любимової Т.Б. “Загальне між ціннісними й когнітивними елементами культури те, що ті й інші суть стандартів. Змістом когнітивного стандарту або знання буває яке-небудь відношення між об'єктами або в об'єкті. Суб'єкт як би винесений за дужки когнітивного стандарту... Ціннісний стандарт міняє напрямок уваги виконуючого його діяча; воно звернено вже не на відносини в об'єкті самому по собі, а на відношення об'єкта до суб'єкта. Цінність - це те, заради чого щось відбувається або робиться. Відносини в об'єкті й між об'єктами тут присутні лише в тій мірі, у якій вони можуть бути істотними для дії. Вони

розглядаються в їхній можливості бути включеними в ланцюзі цілей і засобів”.

У концепції А.Н.Леонт'єва розходження між когнітивними й ціннісними елементами свідомості виступає як розходження між значенням і особистісними змістом. Таким чином, можна зробити наступні висновки. Виникнув на стику загальнопсихологічної теорії установки й філософської концепції цінностей, поняття “ЦО” не одержало однозначного трактування серед психологів, соціологів і філософів. Зміст ЦО обумовлений реальними суспільними відносинами, у які включена особистість у процесі своєї життєдіяльності.

Формування ЦО як внутрішніх детермінант діяльності пов'язано з формуванням системи значень. В основі ЦО лежать узагальнені ціннісні подання, у яких відбивається соціальний і індивідуальний досвід людини, його різноманітні зв'язки з найбільш значимими сторонами дійсності. Будучи структурними компонентами вербального усвідомлення, ЦО функціонують як ідеальні критерії оцінки, як способи раціоналізації поведінки.

ЦО тісно пов'язані з мотиваційно-потребовою сферою людини. Характер цього зв'язку двосторонній. З однієї сторони ЦО, формуються вже на базі сформованих потреб людини, з іншого боку - засвоєння тих або інших цінностей соціального середовища може стати базисом для формування нових потреб.

Ціннісні орієнтації, що виступають у свідомості у формі ціннісних уявлень, як правило, добре усвідомлюються, у силу чого доступні для їхнього експериментального вивчення.

Вітчизняні соціологи й психологи доходять висновку, що ціннісні орієнтації нерідко будуються по зворотній логіці (у плані ієрархії) у порівнянні з актуально діючими спонуканнями. В.Г.Асєєв у зв'язку із цим пише: “Стихийно сформовані динамічні взаємодії, у які ввімкнулася людина, у тому числі елементи способу життя, режиму сну й відпочинку, розваг, багато в чому можуть не задовольняти його, і в його ціннісних орієнтаціях відбивається те, що його не влаштовує, чого в його житті немає, до чого він прагне саме тому, що цього ще немає”. Таким чином, ціннісні орієнтації відбивають змістовно-значеннєву сторону особистості, а психологічний рівень у цьому випадку відбиває емпіричний, близький до динамічного рівень регуляції поведінки.

В.Г. Асєєв виділяє й ще одну лінію можливого розриву ціннісних орієнтацій і поведінки, що пов'язана з розходженням логіки розгортання відносини до значимого результату - і до самого процесу здійснення результату. Для людини може бути значимо й бажаний результат при неприємному й небажаному процесі, але може бути й навпаки: для нього значимо й бажаний, приємний сам процес при небажаному об'єктивному результаті.

Людина слідує ціннісним орієнтаціям у своєї поведінці, якщо вони в цілому відповідають її реальним можливостям, вона практично не слідує їм, якщо вони виконують функцію значеннєвої компенсації відсутніх можливостей і реально сформованої поведінки.

Загальна теоретична модель структури мотивації й окремого спонукання виходить із будови цих утворень, що включає актуальну (активно-діючу) зону, у якій більш-менш напружені значущі переживання супроводжуються реалізацією мотиваційних установок у зовні розгорнутій діяльності; потенційну зону, у якій емоційно-експресивні значущі переживання не супроводжуються власною діяльністю особистості через гарантованості здійснення її іншими людьми; потенційну зону, у якій емоційно-експресивне переживання бажаного здійснення не супроводжується власною діяльністю людини через надмірні труднощі або неможливість реалізації.

Відповідно до теоретичної моделі В.Г.Асєєва, така будова є результатом полімодальності мотиваційної системи й окремого спонукання. Ідеально гармонізована структура ціннісної установки, як і всякого спонукання, характеризується в даній моделі збігом високо бажаного з дуже важким або неможливим для реалізації; високо необхідного з відносно легким для реалізації.

Потрібно підкреслити, що будь-який вихід особистості за межі оптимальної зони мотивації по типу “можу, але не хочу” або “хочу, але не можу” у тім або іншому ступені приводить до формування своєрідних інверсій відносин, коли людина, не будучи в силах скоритися з неможливістю того, що для нього дуже важливо, приходять несвідомо до тактики дискредитації відповідного способу життя або відповідної цінності. Така інверсія має цілком адекватний і раціональний характер.

У нашому дослідженні ми припускаємо, що ціннісні орієнтації мають смислоформуючу й регуляційну функції.

Питання психології

Успішна реалізація регуляційної функції припускає формування повноцінної мотиваційної структури, що включає актуальне переживання на відносно високому рівні значимості: 1) бажаного рівня життєдіяльності й відповідних позитивних наслідків; 2) небажаного рівня життєдіяльності й відповідних негативних наслідків; 3) діяльностній готовності, включаючи мобілізацію функціонального потенціалу й готовність до необхідних витрат (тимчасовим, функціональним, матеріальним). У цілісній структурі функціонування ціннісних орієнтацій складаються: зона збігу емоційно пережитих і практично реалізованих ціннісних установок і зона їхньої розбіжності.

В ідеально гармонічній структурі ці модальності перебувають у строгій відповідності. Зміни зовнішнього й внутрішнього характеру приводять до зсувів модальностей, порушенню гармонії. Континуми мотиваційної системи мають трійну будову й включають центральну актуальну зону й дві крайні потенційні (екстремальні), в одній з яких активність змістовного або динамічного типу не потрібна в силу забезпеченості відповідними

зовнішніми процесами, а в іншій неможлива або надмірна в суб'єктивному поданні людини. Границі зон визначаються складними співвідношеннями динамічних і змістовних можливостей особистості в даному стані або період життя й міняються зі зміною цих можливостей. Відповідно до загальних законів зональної диференціації, дві екстремальні імовірнісні зони також є потенційними. За інших рівних умов, при підвищенні значимості спонукання актуальна зона розширюється, а потенційні звужуються; при зниженні значимості спонукання - навпаки.

Даний напрямок вивчення впливу динамічних факторів, безумовно, представляється нам найбільш перспективним. Таким чином, проблема структури й функцій ціннісних орієнтацій особистості у філософсько-соціологічному й психологічному аспектах активно розробляється в сучасній вітчизняній і закордонній науці, і перспективи їхньої конструктивної розробки пов'язані з рішенням ряду філософсько-методологічних і практичних проблем детермінації людської поведінки.

Література

1. Андреева В.Г. Социальная психология [Текст] : підруч. / Андреева В.Г., - 2е изд., - М., 1988. - 432 с.
2. Братусь Б.С. Нравственное сознание личности: психологическое исследование. [Текст] : навч. посіб. / Братусь Б.С. - М: Знание, 1985, - 64 с.
3. Ценностно-смысловая сфера профессионала [Текст] : зб. наук. праць / Т.М. Буякас // Мир психологии. - 1997, - №3. - С. 26.
4. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. [Текст] : навч. посіб. / Здравомыслов А.Г. - М.: Наука, 1986. - 222с.
5. Моральные ценности и личность [Текст] : навч. посіб. / Под ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева. - М., 1994. - 176 с.
6. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология [Текст] : навч. посіб. Л.Д. Столяренко. - Ростов-на-Дону: «Феникс», 2003. - С. 68.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. [Текст] : підруч. / Леонтьев А.Н. - М., 1975. - 304 с.